

כולם ברזל, אך החילוק וההבדל ביניהם מצד צורותיהם או מצד מקרים אחרים; וכן הוא "כחומר ביד היוצר", שעושה ממנו כלים חלופי הצורות אין מספר ככל אשר יחדשו בכוח מלאכת המחשבת. על כן שאלנו שם **חומר** לכל דבר מוכן לקבל צורות (אבן תיבון, ערך "היוליי").

כלומר, כיוון שהמילה **חומר** מציינת במקרא דבר המוכן לקבל צורות רבות - והוא הטיט, שממנו עושים כלים שונים ומשונים - השתמשו בה המתרגמים בהשאלה למה שמוכן לקבל כל צורה שהיא. אלא שתרגום שאילה זה גרם שהמשמעות הראשונה נשכחה, והמילה **חומר** שוב אינה כשרה לאזכר 'טיט' אלא חומר ראשון בלבד, substance. ובוזא ביארנו את ראשית דברינו: כאשר המורה אומרת "ילדים, היום נעבוד בחומר", הילדים לא יבינו שעליהם לעבוד בטיט או בטיין (מילה המשמשת בעברית, על פי הארמית, החל בימי הביניים) אלא בחומר סתם, חומר כלשהו, ועל כן ישאלו "באיזה חומר?".

קרובה בצלילה למילה **חומר** היא המילה **חמר**, המוגדרת במילון של מדר "אספלט, זפת האדמה, חומר שחור סמיך ודביק לזיפות הכבישים", והמתורגמת במילון בד"ב asphalt, bitumen. מילה זו באה במקרא שלוש פעמים בלבד, שתיים בספר בראשית (יא, ג; יד, י) ואחת בספר שמות (ב, ג), ובכולן תרגם אותה אונקלוס "חימרא". אין צורך לומר שהחמר והחומר דברים שונים הם: נתאר לעצמנו איך ייראו הידיים, הפנים והבגדים של הילדים אם יעבדו בחמר, כלומר בזפת! אלא שמחמת דמיון הצליל, כאשר נעשה בלתי אפשרי להשתמש במילה **חומר** להוראת 'טיט', התחילו להשתמש במילה **חמר**. ועל כן יאמרו מורות רבות "ילדים, היום נעבוד בחמר!". זאת אמנם שגיאה לפי המילון, אך הילדים יבינו ללא היסוס את כוונת המורה. אף מצאנו ספרים ומאמרים שבהם לוחות הטיט של הבבלים נקראו "לוחות חמר" במקום "לוחות חומר": "פרופ' אן קילמר, שפיענחה את המוסיקה מלוחות חמר עתיקים, אמרה <...>" (מעריב, י"ד באדר תשל"ד [8 במארס 1974]). ועוד יש להוסיף שחומר וחמר דברים שונים הם, אך יש להם צד שווה. התורה אומרת לגבי בוני מגדל בבל "ותהי להם הלבנה לאבן והחמר להם לחמר" (בראשית יא, ג) - כלומר במקום אבנים השתמשו בלבנים, ובמקום חומר השתמשו בחמר; אמנם אין החמר עשוי להחליף את החומר לעשיית כלים (חומר = clay), אבל הוא יכול לבוא במקומו לעשיית מלט (חומר = mortar), שמהדקים בו את אבני הבניין ושמורחים אותו על שטחים שמבקשים לעשותם חלקים (ראה ייבין, עמ' 183-184). על כן תרגם אונקלוס את "והחמר היה להם לחמר" - "וְחִמְרָא הָיָה לְהוֹן לְשִׁיעִי", ואין שיע אלא 'מלט', באנגלית mortar, cement.

כ. "חומר" ו"חמר"

אם המורה למלאכה תיכנס לכיתה ותאמר: "ילדים, היום נעבוד בחומר!", אין ספק שהתלמידים ישאלו אותה: "באיזה חומר?". לכן מורות רבות אומרות: "ילדים, היום נעבוד בחמר!" - והכול מבינים.

מה קרה כאן? המורה התכוונה לומר שהילדים יעשו בובות, או אגרטים, או צורות אחרות, על ידי אותה "אדמה דביקה אדמדמת המשמשת לתעשיית כלים וכלי חרס" (מדרן), הקרויה בתנ"ך **חומר** (ואחרי הצריפה - **חָרָס**). מצאנו, למשל, שירמיהו אמר: "אֶךְדֹּ בֵית הַיּוֹצֵר וְהִנֵּהוּ <קרי: והנה הוא> עֹשֶׂה מִלֹּאכָה עַל הָאֲבָנִים, וְנִשְׁחַת הַכֵּלִי אֲשֶׁר הוּא עֹשֶׂה בְּחִמְרֵי בֵיד הַיּוֹצֵר, וְשֶׁב וַיַּעֲשֶׂהוּ כֵלִי אֲחֵר" (יח, ג-ד), וזהו משל אשר נמשלו הוא בדברי ה': "הנה בְּחִמְרֵי בֵיד הַיּוֹצֵר כֵּן אַתֶּם בִּידֵי בֵית יִשְׂרָאֵל" (שם, ו). מילה זו באה במקרא 17 פעמים (ואין אנו מונים כאן את המקרים שבהם הוראת **חומר** היא 'עֲרָמָה' או 'מידת נפח'). ב-14 מהן היא מתורגמת בארמית "טיטא" (שמות א, יד; ישעיהו כט, טז; מה, ט; סד, ז; ירמיהו יח, ד; יח, ו; נחום ג, יד; איוב ד, יט; י, ט; יג, יב; כז, טז; ל, יט; לג, ו; לח, יד). תרגומה האנגלי לפי המילון המקראי של בד"ב הוא clay, mortar, cement, כלומר אדמה המשמשת לעשיית כלים (clay) או המאחיזה את הלבנים ואת האבנים זה עם זה ומחליקה את פני הבניין (mortar, cement). לעתים מקבילה במקרא המילה **טיט** למילה **חומר**: "בְּאֵי בְּטִיט וּרְמִסֵּי בְּחִמְרֵי" (נחום ג, יד; וראה גם ישעיהו מא, כה).

בימי הביניים ביקשו מונח שיבטא את אחד ממושגי היסוד של הפילוסופיה של אריסטו - הוא ἡλὺ ביוונית, בלטינית materia ובאנגלית matter או substance, ובחרו לשם זה במילה **חומר**. לשיטת אריסטו, כל דבר הנמצא עשוי מ"חומר" ראשוני שהוטבע ב"צורה". חומר ללא צורה אינו נתפס בדמיון האדם, כי כל דבר ממשי יש בו כבר חומר וצורה - אך הוא הפשטה שבמחשבה. ויפה ביאר שמואל אבן תיבון:

דע שהמלה שהעתקנוה <=תרגמנו אותה> במלת **חומר** היא מלה מורה בערבי על דבר אחד שמקבל צורות חלוקות במין או באישים - כברזל שעושה ממנו הנפח סכינים או חרבות וחצים וגרזנים וכלים אין מספר,

* פרסום ראשון: לשוננו לעם מג (תשנ"ב), א, עמ' 11-14.

מכל מקום קשה לכאורה להסכים להחלפה זו של **חמר** ב**חומר**, ובצדק מתקנים המתקנים: אל תגיד "נעבוד ב**חמר**" אלא "נעבוד ב**חומר**" או "נעבוד בטיט" או "בטיין".

אבל נמצא לתמהוננו שהמחליפים **חומר** ב**חמר** יש להם על מה שיסמוכו. במגילת מדבר יהודה המילה **חומר** באה לעולם בכתוב חסר, **חמר**, 12 פעמים (ראה חומרים למילון), דבר המצדיק את ההשערה של קימרון (קימרון, עמ' 17) כי הגו **חמר** (וכך אף מנקד הברמן בכל ההיקריות). גם בלשון חכמים שימשה **חמר** במקום **חומר**, וכן שנינו: "מִחֶם שֶׁפָּלָה בַחֲמֵר וּבַחֲרִשִּׁית הַנוּגַע בַחֲמֵר טִמָּא וּבַחֲרִשִּׁית טָהוֹר" (כלים ג, ז), "במה מקיפין בסידי ובגיפסס בזפת ובשעווה בטיט ובצואה ב**חמר** ובחרשית" (שם י, ב); הרמב"ם פירש בשתי ההלכות "חמר - טיט דביק" (לפי התרגום של הרב קאפח), ולפי המשמעות הזאת ניקד ילון בכל המקרים **חמר**. אולם מבדיקת כתבי-היד של המשנה עולה תמונה שונה, ולרוב משתקפת בהם הצורה **חמר** - לעתים בכתוב החסר **חמר**, לעתים בכתוב מלא וי"ד **חומר** ולעתים גם בניקוד.

[בכ"י קאופמן ובכ"י של המשנה עם פירוש הרמב"ם שלוש ההיקריות הן בכתוב חסר, **חמר**, ובכ"י קאופמן הן אף מנוקדות **חמר**; בכ"י פרמה בהיקרות השלישית כתוב **חומר**. אמנם בכ"י קמברגי (מהדורת לו) במשנה ג, ז כתוב **חומר** (פעמיים - אולי תיקון לפי לשון המקרא) ו**חומר** במשנה י, ב. **חומר** מלא וי"ו באה בלשון חכמים (לפי הטובים מכתבי-היד שלפנינו) רק פעם אחת (במכילתא דרשב"י טו, כב; ראה חומרים למילון), וזאת בהבאה מן המקרא.]

יתר על כן: רש"י מפרש את **חמר** שבתורה כטיט¹, כלומר 'חומר'. על הפסוק "ועמק השִׁדִּים בְּאֶרֶת בְּאֶרֶת **חמר**" (בראשית יד, י) הוא מפרש: "בארות הרבה היו שם שנוטלין משם אדמה לטיט של בניין"; ועל "ותחמרה ב**חמר** ובזפת" (שמות ב, ג) הוא אומר: "זפת מבחוץ וטיט מבפנים" (וראה אבינרי, עמ' שפב). המשבשים יכולים אפוא להיתלות באילן גדול!

ניתן לשער שדמיון הצליל וקרבת-מה במשמעות גרמו כאן לעירוב שני השמות, כמו שקרה גם במקרים אחרים, כגון **עפר** (גרגרי אדמה, חומר האדמה) ו**אפר** (החומר הדק כאבק הנשאר מן השרפה), **טפל** (נוסף) ו**תפל** (ללא טעם), **חרת** (חקק) ו**חרט** (הקציע).¹

לסיכום יש לומר כי **חומר** לעצמו ו**חמר** לעצמו, ואין לערבב. ואמנם מי שאומר **חמר** במקום **חומר** אפשר ללמד עליו זכות.

1. על הזוגות האלה ועל כיוצא בהם ראה פרק טו.

קיצורים ביבליוגרפיים

אבינרי = יצחק אבינרי, היכל רש"י, מהדורה חדשה, ב, ירושלים תשמ"ה.
אבן תיבון = שמואל אבן תיבון, פירוש המלים הזרות אשר במאמר הרב ז"ל, נספח למורה הנבוכים, מהדורת אבן-שמואל, ירושלים תשמ"ז.

הברמן = אברהם מאיר הברמן, מגילות מדבר יהודה, תל-אביב 1959.
ייבין = שמואל ייבין, "בְּנִיָּה" (פרק א), אנציקלופדיה מקראית, ב, ירושלים תשי"ד, עמ' 179-210.

ילון = ששה סדרי משנה מפורשים בידי חנוך אלבק ומנוקדים בידי חנוך ילון, ירושלים-תל-אביב תשי"ב-תשי"ט.

קוטשר = יחזקאל קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז.

קימרון = Elisha Qimron, *The Hebrew of the DSS*, Atlanta 1986